

Дослідження сучасного дитинства

Особливості входження в світ підростаючої особистості на сучасному етапі та формування її духовності полягають у тому, що ці процеси відбуваються в умовах загальної соціально-економічної кризи суспільства на фоні світових процесів глобалізації та технократизації. Це, без сумніву, впливає на життя всіх вікових груп і спричиняє появу суперечностей, проблем та парадоксів, які потребують вирішення.

Зокрема, дослідники виявили специфічні зміни власне всередині дитячої спільноти – в дитячій субкультурі. Ці зміни зумовили потребу шукати новий напрямок їх вивчення та корекції (В.В.Абраменкова, І.С.Кон, В.Т.Кудрявцев, В.А. Мудрик, Л.Р.Обухова, Д.І Фельдштейн та інші). Так, зростає дегуманізація відносин в дитячому середовищі, що відображається в крайніх формах: зростають жорстокість серед дітей, підліткова злочинність, з'являються прояви криміналізації дитячої субкультури, її мови, ігрових форм спілкування, загальних установок. Поширюються такі нові форми дитячої субкультури як: „чорний гумор”, жорстокі розіграші („приколи”), т.зв. „садистські віршики”, що свідчить про зміну дитячої свідомості, а саме її танатизацію (поетизація смерті, руйнування, деструкції). Відомий дитячий страх смерті в даний час все більше перетворюється в страх життя – боязнь чи навіть небажання дитини жити, про що свідчить зростання кількості дитячих самогубств.

Отже, гармонізація та гуманізація співіснування дитячо-дорослої спільноти, входження дітей в наш світ у сімейному вихованні та в освіті засобами соціалізації з урахуванням усіх їх вікових особливостей вимагає розробки нової наукової концепції, що відображала б усі ці своєрідні зміни, перегляду традиційних поглядів на дитинство як віковий період та на місце цієї вікової групи в житті суспільства.

Таким чином, *метою статті* є теоретичний аналіз та окреслення тенденцій і напрямів останніх наукових досліджень сучасного дитинства та основних змін і особливостей, що його характеризують.

Щодо традиційних поглядів дорослих на дітей, то тут спостерігається певний егоцентризм, який виявляється у прагненні висловлювати судження про дитину, порівнюючи її з собою. Таким чином дитина втрачає свою самоцінність, свою істинну якісну своєрідність, перетворюється в “дорослого в мініатюрі” (А.Валлон), більше того - в недорозвиненого дорослого. Такі уявлення про дитину, зазначає С.В.Зайцев, суттєво вплинули на розробку методів і технологій проведення наукових досліджень в дитячій психології. Ще в 30-ті роки Л.С.Виготський звернув увагу, що “всі методи вказують нам на те, чого немає у дитини в порівнянні з дорослим і ненормальній дитині у порівнянні з нормальною. Перед нами завжди негативний відбиток з особистості дитини”. Очевидно, що механістичні проєкції виділяють характеристики, що відсутні у дитини в порівнянні з дорослим. За такого підходу втрачається якісна своєрідність дитини, а процес її розвитку уявляється як звичайне кількісне розгортання в часі первісно закладених якостей. Спроба подолати цей недолік, спираючись на “еґоцентричний” підхід, і надати розвитку дитини якісний характер реально призводить до абсолютизації якісних відмінностей окремих стадій розвитку дитини, внаслідок чого зникає внутрішній зв’язок між ними. Типові установки світу дорослих підтримуються реальним становищем дитини в системі соціальних (зокрема освітніх) інститутів. Такі погляди мають глибоке історичне коріння, коли недостатня цінність й унікальність дітей підтверджувалась в уявленні дорослих їх нездатністю забезпечити власне існування.(4)

Перші зміни традиційних поглядів на цей віковий період, які відображали зміну його статусу в суспільстві, відбулися в 30-ті роки, коли вітчизняна психологія в особі Л.С.Виготського та його школи запропонувала шлях подолання натуралістичного, позаісторичного трактування людського розвитку на зміну традиційних досліджень, в яких переважали монодисциплінарність та позаісторичність. Зокрема, дитинство набуло значення породження всесвітньої історії, а не просто незмінної „натуральної” характеристики людства. Людське дитинство почали розглядати не тільки як фізіологічне, психологічне,

педагогічне, але і як складне соціокультурне явище, що має історичне походження та природу.(6)

В дитинстві можна вбачати тільки похідну суспільно-історичного розвитку, а в освіті - нішу для відтворення, тиражування колективного досвіду дорослих. У цьому випадку вся різноманітність цільових орієнтирів дитячого розвитку буде підпорядкована завданню трансляції всезагальних норм і еталонів “дорослої” діяльності підростаючому поколінню. Це і є традиційний погляд на соціально-історичну природу дитинства. Тоді як реальному статусу розвиненого дитинства кінця ХХ століття відповідає розуміння духовного розвитку дитини як особливої форми культурної творчості, як механізму, що реалізує однаковою мірою і наслідуваність, і поступовість в історичному розвитку культури. Отже, сучасні дослідники розглядають дитинство не тільки як продукт історії – „похідну” суспільного розвитку, але як і таке, що формує, породжує культуру та історію. З такої позиції дитинство є узагальненим суб’єктом багатопланових різноманітних відносин, в яких воно об’єктивно ставить завдання й цілі взаємодії з дорослими, визначаючи напрямки їх спільної діяльності, розвиває свій суспільно-значимий світ.(В.Т.Кудрявцев)

На сучасному етапі розвитку дитинства практично ігнорується його *саморозвиток*, та й самі діти сприймають себе об’єктом турбот дорослих, а не суб’єктом соціального світу. Проблему відносин дорослих і дітей, що отримала особливу значимість в сучасних умовах якісного ускладнення всієї системи людських відносин, дослідив Д.І.Фельдштейн, який вивчав її в широкому *соціально-історичному* плані взаємодії поколінь - дорослої спільності та підростаючих людей. Вчений визначив об’єктивну, реально обумовлену позицію ставлення світу дорослих до дитинства не як до сукупності дітей різних вікових періодів за межею дорослого світу (яких необхідно виховувати, навчати, ростити), а як до *суб’єкта взаємодії*, як до особливого власного стану, яке суспільство проходить у своєму постійному відтворенні. Це розгорнутий за щільністю, структурою, формами діяльності тощо соціальний стан, в якому взаємодіють діти та дорослі.

Реально дорослі вибудовують із дітьми суб'єкт - об'єктні відносини, коли дитинство виступає об'єктом спостереження, об'єктом перетворень; усі зусилля спрямовані не на взаємодію, а на вплив, що відображається і на освітній системі. Недостатньо уваги приділяється таким закономірностям саморозвитку (самосвідомості, самовизначення та інше), які базисно регулюють процес розвитку. Однобічна спрямованість стосунків дорослих і дітей виявляється в тому, що дитинство об'єктивно сприймається дорослими як певний "приймач", що більшою чи меншою мірою засвоює, присвоює, рефлексує впливи дорослої спільноти. У випадках проголошення метою активізації дітей, допомоги у самовихованні, особистісному саморозвитку переважно вивчаються та вимірюються їхні потреби, мотиви, стани, та значно меншою мірою - спонукають їх до прийняття *активної позиції*, та не вміють визначити реальну суб'єктність дітей. (Д.І.Фельдштейн)

Варто зазначити, що в сучасному світі відбувається не просто активний процес саморозвитку дитини, її самовизначення, він також реально впливає на установки дорослого світу, його розвиток. Дитинство не тільки дуже чутливе щодо змін у соціумі, але й саме ставить перед дорослими нові завдання, активно впливаючи на суспільство. Сучасне дитинство більш активне в своїй рефлексії оточуючого світу в цілому, однак і більш інфантильне у сфері соціальної спрямованості через те, що, з одного боку, дітям широко надаються різноманітні блага, а з іншого - вони виключені із реальної соціально-значимої діяльності, не виступають як активна діюча сила суспільства. Тому їх енергетичний потенціал виявляється переважно в сфері присвоєння.

Протягом останніх 60-70 років значно розширилися та з'явилися нові наукові напрями дослідження дитинства (що теж є свідченням зміни статусу дитинства – зростання його значимості в суспільстві), зокрема: культурно-історична психологія дитячого розвитку (Л.С.Виготський, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін), етнографія дитинства (М.Мід), історія дитинства (Ф.Аріес), екологія дитинства (Ю.Бронфенбреннер), культурологічно орієнтована теорія

вікового розвитку „его” (Е.Еріксон), генетична епістемологія (Ж.Піаже), соціальна психологія дитинства (В.В.Абраменкова) та ін.

Виділилися нові дослідницькі пріоритети: аналіз історичної, соціокультурної та психолого-педагогічної специфіки сучасного типу дитинства; пошук способів побудови особистісно розвиваючої взаємодії дітей та дорослих в освітній та позаосвітній сфері, визначення концептуальних основ і створення технологій психологічного консультування і психотерапії сім'ї та ін.

Таким чином, досліджуються багатопланові закономірності, механізми та умови становлення дитячо-дорослої взаємодії – історичні, соціокультурні, психологічні, педагогічні та ін.

Щодо соціальної психології дитинства, то одна із дослідниць В.В. Абраменкова здійснювала аналіз розвитку відносин дитини в дитячій субкультурі. Вона вивчала дитинство у наступних сферах відносин дитини в контексті простору життєдіяльності:

- 1 горизонтальна – відносини з однолітками;
- 2 нахилена – відносини з дорослими;
- 3 вертикальна – духовні відносини (дитина-Творець);
- 4 панорамна – відносини з навколишнім середовищем, що змінюється з віком (від розміру витягнутої руки у немовлячому віці до космічних відстаней у юнацтві) і обумовлюється історико-культурними уявленнями (сформованою картиною світу), а також регіональними особливостями місцевості, географічним ландшафтом тощо;
- 5 екранна площина – відносини з інформаційним середовищем (комп'ютерні технології, телебачення тощо).

В загальному вигляді в *історико-соціальному та етнографічному* вивченні дитинства ми можемо виділити три автономних аспекти:

1. Становище дітей в суспільстві, їх соціальних статус, способи життєдіяльності, відносини із дорослими, інститути та методи виховання і т.д.

2. Символічні образи дитини в культурі та масовій свідомості, соціонормативні уявлення про вікові властивості, критерії зрілості і т.д.

3. Власне культура дитинства, внутрішній світ дитини, спрямованість її інтересів, сприймання дітьми дорослого суспільства, фольклор і т.д. (І.С.Кон)

На підставі теоретичного аналізу можна виділити наступні предметно-тематичні напрями *кроскультурних досліджень дитинства*:

1 фізична антропологія, що розглядає фізичний розвиток дітей;

2 соціологія та соціальна психологія, що розглядає процеси соціалізації;

3 психологія, що розглядає варіації у змісті дитячої свідомості та темпах психічного розвитку дітей, які виховуються у різних соціальних і етнокультурних середовищах. (І.С.Кон)

Як уже згадувалось, сучасні соціологічні та психологічні дослідження (Л.Ф.Обухова, В.В.Абраменкова, Д.І.Фельдшейн та ін.) свідчать про загальне несприятливе становище дітей в суспільстві. Під впливом причин соціального, економічного та психологічного характеру відбувається деформація змісту дитячої субкультури, внаслідок чого зросла кількість дитячих неврозів, помітне відчуження дітей від дорослих і однолітків, окреслилися явища дезадаптації.

Зокрема, В.В.Абраменкова виділила так звані „парадокси дитинства”, що характеризують сучасність:

1 демократизація дитячого життя, юридичні свободи, зафіксовані в міжнародних, державних та інших документах з одночасним обмеженням (особливо в містах) простору дитячої життєдіяльності, фактичним позбавленням невід’ємного права дитини на гру, передусім, традиційну для всіх культур гру з однолітками;

2 зростання цінності дітей і шлюбу, формування батьківських установок і особливого емоційного зв’язку з дитиною, „життя заради дітей” – та різке зниження народжуваності, свідоме уникнення шлюбу;

3 підвищення рівня життя дитини і зниження якості життя – суб’єктивної задоволеності дитиною рівнем свого буття (її психоемоційне благополуччя, оптимізм);

4 інфантицид як дітовідторгнення, дітовбивство у формі відмови від здорових дітей, мільйонів абортів, соціального сиріцтва та зростаюча адопція (усиновлення/удочеріння чужих дітей, включаючи дітей-інвалідів).

Д.І.Фельдштейн охарактеризував стосунки дитячо-дорослої спільноти в сучасному світі та виділив чинники їх деформації.

Так, майже повністю делегуються функції виховання та навчання державі. Чим більш соціально значимим ставало дитинство, тим більшою мірою суспільство організовувало різноманітні структури та передавало їм свої виховні функції, що за суттю було відстороненням від дитинства як від своєї особливої частини, що призвело до втрати узагальненого сприймання цілісного соціально-психологічного ставлення суспільства до дитинства, *узагальненого розуміння дитинства в конкретній дитині*. Таке делегування руйнує позицію відповідального ставлення дорослої спільноти до дитинства. Оскільки в усіх своїх програмах держава орієнтується на характерне, типове, загальне, то, з одного боку, зникає конкретна дитина, а з іншого - за групою втрачається загальний стан дитинства. Зростає дефіцит уваги, поваги до дитини з боку дорослих і батьків. Дорослі не реалізують можливості спілкування з дітьми, внаслідок чого у багатьох дітей з'являється почуття самотності, що інколи переходить у відчай.

Також руйнуються внутрішні зв'язки дитинства, які блоковані суспільством, через знищення багатьох компонентів і структур виховного процесу (наприклад, відмова від дитячих самодіяльних об'єднань). Однак, залишається нереалізованою потреба в розвитку різнопланових зв'язків у самих дитячих групах (різні в різних вікових періодах), в організації особливих соціальних структур, що мають певне навантаження як в дитячому соціумі, так і в світі дорослих.

Вчений зазначає, що у дорослому світі відсутні реально сформоване ставлення до дитинства як суб'єкта стосунків, диференційована позиція щодо особливостей умов його соціального дозрівання. Це підкреслюється і тим, що дорослішання, самостійність, суспільна цінність підростаючої людини не

акцентується, не фіксується, атрибутивно не позначається. Відсутні спеціальні ритуали поетапної фіксації дорослішання та прийняття в доросле суспільство, в яких виражається єдність, неперервність розвитку дитинства.

Відсутня й довіра до зростаючих людей, які витіснені за межі соціально-значимих справ. Діти внаслідок цього сприймають світ не в усіх його складних відношеннях, а спрощено - їх соціально значима позиція часто зводиться винятково до матеріальної незалежності. Соціалізація відбувається на низькому рівні, що спричиняє інфантилізм, егоїзм, духовну спустошеність, а отже створює небезпеку деструктування усієї системи наслідування культури історичного досвіду.

Д.І.Фельдштейн стверджує, що у дорослої спільноти не сформоване ставлення до того, що робить дитину реально дорослою. У школі досі не створені умови для залучення дітей в ситуації, що вимагають вияву ними соціальної відповідальності. Існує виражена суперечність між прискореним соціальним розвитком сучасних дітей і закритими для них можливостями соціального функціонування, тобто вони виступають об'єктами, а не суб'єктами виховання.

Варто зауважити, що порушуються принципи неперервності виховання, відсутні й можливості для поступального розвитку особистості, неперервності відношення дорослої спільноти до соціального дозрівання дитини. Не встановлені зв'язки взаємозалежності соціального дозрівання, не визначені темп, ритм даного процесу, умови його успішного здійснення.

Недостатньо розроблені питання зростання розвитку соціальних зв'язків дитини, не досліджені, зокрема, простір можливостей, шляхи, умови впливу на цей процес. (Д.І.Фельдштейн)

Отже, проблема побудови відносин дорослого та дитячого світу є на даний час особливо актуальною, оскільки організація всіх типів і форм виховного процесу залежить від правильного розуміння і формування дорослою спільнотою своєї позиції щодо дитинства та встановлення адекватних взаємовідносин між обома віковими групами.

Щодо явищ дезадаптації, дитячих неврозів, то в руслі *етнографічного підходу* варто згадати дослідження різних аспектів соціалізації, здійснені Маргарет Мід. Вона стверджує, що в умовах сучасної цивілізації перед дитиною постає величезна кількість виборів життєвого шляху, коли стикаються суперечливі моральні стандарти, зокрема, різні статеві моральні норми для чоловіків і жінок. Хоча в суспільстві окреслилися тенденції щодо кращого розвитку особистості, однак зросла чисельність індивідів, понівечених ускладненими вимогами сучасного життя.

Так, У.Бронфенбреннер розглядаючи явище відчуження, дійшов висновку, що сучасна цивілізація все більше віддаляється від умов, сприятливих для повноцінного психічного розвитку дитини, все більше поглиблюється ізоляція та зростає дефіцит спілкування дитини з дорослими. (7)

На щастя, людство не залишилося байдужим до дітей. У 1989 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про права дитини. В основу її покладено чільні принципи захисту прав дитини, що містяться у Декларації прав людини 1959 року. *Конвенцію про права дитини* ратифікувала Верховна Рада України 27 вересня 1991 року. В Україні протягом останніх років суттєво змінена редакція Закону “Про освіту” (1996), внесено доповнення до *Кодексу про шлюб і сім’ю України* з метою посилення вимог до умов процедури усиновлення дітей, Указом Президента України від 18 січня 1996 року введено в дію Національну програму “Діти України”, а в 1998 році - комплексні заходи щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації у суспільстві. (3)

Отже, ми можемо підсумувати, що сучасне дитинство є історичним надбанням людства та володіє власною логікою розвитку. Воно як особливий віковий період є предметом полідисциплінарного дослідження, а саме соціогенетичного, історико-соціологічного, етнографічного та кроскультурного. Специфічні суперечності, проблеми та перспективи розвитку сучасного дитинства розглядаються багатьма вченими (В.В.Абраменкова,

І.С.Кон, В.Т.Кудрявцев, В.А.Мудрик, Л.Р.Обухова, Д.І.Фельдштейн та інші.). Зокрема, найбільш значимими є дані про правові, економічні, соціально-психологічні аспекти, функціонування системи освіти, про рівень дитячої злочинності, про деформацію змісту дитячої субкультури, які визначають новий напрямок вивчення цих явищ та пошук їх корекції.

На основі теоретичного аналізу та узагальнення наукових досліджень встановлено, що дитинство виступає як складне фізіологічне, психологічне, соціальне явище. Воно як віковий період є суспільним надбанням та історичним завоюванням людства. Розглядаючи дитинство як предмет полідисциплінарного дослідження, можна виділити історичний, соціогенетичний, кроскультурний та етнографічний аспекти. Соціогенетична система відліку містить вивчення “історичної вертикалі”, “етнографічної горизонталі” феномена дитинства та дослідження закономірностей життєвого шляху особистості в онтогенезі.

Окреслилися наступні напрями історико-соціологічного та етнографічного вивчення дитинства:

- становище дітей в суспільстві, їх соціальний статус, способи життєдіяльності, відносин із дорослими, інститути та методи виховання тощо;
- символічні образи дитинства в культурі та масовій свідомості;
- власне культура дитинства, внутрішній світ дитини, спрямованість її інтересів, сприймання дітьми дорослого суспільства, фольклор тощо.

З’ясовано, що в сучасних умовах визначився принципово новий концептуальний підхід у розгляді дитинства, коли дитина постає як рівноправний партнер в межах суб’єкт-суб’єктних стосунків із дорослою спільнотою на противагу традиційній парадигмі дитинства із наголосом на пасивну, об’єктну роль дитини в соціумі.

Вчені констатують деформацію змісту дитячої субкультури (збіднення репертуару дитячого фольклору, втрату усних текстів, примітивізацію, а подеколи і зникнення колективних ігор, розпад сюжетно-рольової гри, що є першою ознакою неблагополуччя в системі дитячого життя).

Проблема дитинства як соціально-психологічного феномена досі залишається відкритою для розгляду та перспективною для наукового дослідження. Варто зауважити, що в межах проведених досліджень більше окреслені, аніж розв'язані проблеми сучасного дитинства, зокрема, щодо напрямів внеску сучасної освітньої системи в історичний процес формування принципово нового розвиненого дитинства; щодо деяких аспектів соціалізації дитини, зокрема, статевої; щодо нагальної необхідності спільного дитячо-дорослого осмислення феномена дитячої субкультури тощо.

Ю.В.Курята

Анотація

В статті теоретично аналізуються основні тенденції, напрями і пріоритети сучасних досліджень дитинства в порівнянні з традиційними поглядами на цей віковий період, розглядаються основні проблеми та парадокси, які його характеризують.

Аннотация

В статье теоретически анализируются основные тенденции, направления и приоритеты современных исследований детства в сравнении с традиционными взглядами на этот возрастной период, рассматриваются основные проблемы и парадоксы, которые его характеризуют.

Annotation

The main modern childhood researches' tendencies, directions and priorities are theoretically analyzed in comparison with the traditional ones. The fundamental problems and paradoxes of the present-day childhood are looked through.

Використана література

1. В.В.Абраменкова

Социальная психология детства; развитие отношений ребенка в детской субкультуре. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж. Изд-во НПО "МОДЭК", 2000.

2. В.В.Абраменкова

Социальная психология детства в контексте развития отношения ребенка в мире//Вопросы психологии, 2002 №1.

3.Т.Доронова

Защита прав и достоинства маленького ребенка // Дошкольное воспитание - 2000, №9

4. С.В.Зайцев

Что мы хотим исследовать в ребенке (или о взрослом эгоцентризме) //Вопросы психологии - 1991 г., №4.

5. И.С.Кон

Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). М., Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1988.

6. В.Т.Кудрявцев

Исследование детского развития на рубеже столетий//Вопросы психологии, 2001 №2.

7. М.Мид

Культура и мир детства. Избранные произведения. М. Главная редакция восточной литературы издательство "Наука", 1988.

8. Д.И.Фельдштейн

Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития. // Вопросы психологии, 1998, №1.